

**Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Львівська політехніка»**

ЩАДИЛО ОЛЕГ ІГОРОВИЧ

УДК 340.12

**АКСІОЛОГІЯ ФЕНОМЕНА СВОБОДИ
У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ**

12.00.12 – філософія права

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та філософії права Національного університету «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор
Гарасимів Тарас Зеновійович,
Навчально-науковий Інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»,
заступник директора з наукової та міжнародної діяльності.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії наук вищої освіти України
Бобровник Світлана Василівна,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри теорії права та держави;

кандидат юридичних наук
Муринець Наталія Ярославівна,
Головне управління Національної поліції у Львівській
області, старший інспектор сектору охорони публічного
порядку управління превентивної діяльності.

Захист відбудеться «23» грудня 2020 р. о 14-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.052.19 у Національному університеті «Львівська політехніка» (79008, м. Львів, вул. Князя Романа, 1–3, аудиторія 301 XIX навчального корпусу).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету «Львівська політехніка» (79013, м. Львів, вул. Професорська, 1).

Автореферат розісланий «20» листопада 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. П. Бортник

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження аксіології феномена свободи у трансформаційних суспільствах обумовлена, передусім, місцем свободи в переліку найважливіших проблем філософії права. Звернення до неї сьогодні, дозволяє визначити можливості реалізації людини, як унікального творіння, через аналіз характеру свободи, способів її конструювання і функціонування в умовах трансформації суспільства. Характерним є те, що на кожному новому етапі свого розвитку людство інакше підходить до вирішення проблеми свободи. Залежить це, насамперед, від рівня розвитку культури і науки, домінуючих цінностей, ідеалів та уявлень.

Дослідження сучасного уявлення про свободу набуває підвищеної актуальності, оскільки філософсько-правовий аналіз із застосуванням різноманітних стратегій пізнання дозволяє вирішити проблему свободи на новому рівні, переглянути та переоцінити її в умовах принципово нових форм правового, духовного, політичного, економічного і техніко-технологічного порядків.

Сучасні реалії політико-економічного та соціокультурного життя роблять проблему аксіології феномена свободи особливо актуальною ще й тому, що справляють вагомий вплив на процес інтелектуальної і моральної ідентифікації людини, характер і способи її екзистенції в складному мінливому світі, мають визначальне значення для формування духовного простору, в якому реалізується спільна історія людства. У цьому контексті свобода часто осмислюється з урахуванням кон'юнктурної ситуації, що говорить про етичний релятивізм, руйнує сприйняття свободи як найвищої цінності людини, що є основою її субстанціональної ідентичності.

Особливий сенс, опосередкований духовно-моральними пошуками сучасної особистості, окреслена тематика набуває в контексті трансформаційних процесів зумовлених глобалізацією та становленням інформаційного суспільства, що відбувається шляхом генерації нових знань та їх впровадження у сучасні державно-правові процеси. Такі трансформації зумовлюють зміну соціально-правових відносин, форм державно-правової діяльності та комунікації. Водночас, трансформації в інформаційну епоху стають вагомим поштовхом для перегляду та зміни філософсько-правових поглядів, формують модерні підходи і методи наукових досліджень тих категорій і понять, що пов'язані із синтезом елементів традиційності та інноваційності.

Важливо, що актуальність цієї проблематики обумовлюється швидкістю змін в різних сферах інформаційного суспільства, зокрема й в правовій сфері, необхідністю обґрунтування варіацій свободи, що формуються в правовій культурі під впливом інформаційних чинників. Проблема буття людини в умовах нового типу цивілізаційного розвитку, пов'язаного з поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, детермінує формування нових обмежень і

трактувань свободи, зокрема з позицій різних методологічних підходів. Міждисциплінарний підхід до вивчення свободи в умовах інформаційного суспільства дозволяє не лише розширити дискурс свободи як категорії правової культури, а й виявити її особливості як передумови трансформації суспільства.

У кожному новому типі суспільства науковці пропонують нові трактування свободи, залежно від рівня розвитку культури, науки, технологій, цінностей, ідеалів і норм. Змінюється не лише репрезентація поняття свободи, а й відображення категорії свободи у світоглядних парадигмах, усвідомлення її суб'єктами права. Філософсько-правовий аналіз свободи як категорії права забезпечує формулювання нових аспектів розуміння свободи в умовах становлення і розвитку сучасного інформаційного суспільства.

Теоретичну базу дисертаційного дослідження склали фундаментальні праці українських учених: О. Бандури, В. Бабкіна, С. Бобровник, В. Вовк, Т. Гарасиміва, О. Грищук, Н. Гураленко, М. Гуренко-Вайцман, О. Зайчука, А. Зайця, В. Канціра, М. Кельмана, А. Козловського, М. Козюбри, В. Ковальчука, О. Ковальчука, М. Колеснікова, О. Костенка, М. Костицького, Л. Луць, О. Мережка, О. Мурашина, В. Налуцишина, Ю. Оборотова, О. Омельчука, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, І. Патерило, С. Погребняка, Л. Петрової, О. Петришина, П. Рабіновича, Ю. Римаренка, А. Романової, В. Савенка, О. Скаун, А. Селіванова, С. Сливки, Т. Тарахонич, В. Тимошенко, О. Тихомирова, А. Токарської, Ю. Цуркан-Сайфуліної, О. Ющика, Ю. Шемшученка, Л. Ярмол та ін.

Не применшуючи значення наукових ідей, які вже отримали теоретичне обґрунтування, варто зазначити, що проблематика аксіології свободи в трансформаційних умовах потребує комплексного розгляду і дослідження на філософсько-правовому рівні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджується з Основними науковими напрямами та найважливішими проблемами фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014–2018 роки, затвердженими постановою Президії НАН України від 20.12.2013 р. № 179, Пріоритетними напрямами розвитку правової науки на 2016–2020 рр. Національної академії правових наук України, а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний філософсько-правовий аналіз феномена свободи як цінності права, обґрунтування сутності та природи цієї категорії, вияв її ціннісно-правового і прикладного аспектів.

Для досягнення поставленої мети в дисертації визначено такі *завдання*:

- охарактеризувати теоретико-методологічні аспекти дослідження свободи у праві;
- виокремити етапи розвитку наукових уявлень про свободу у праві;
- встановити зміст поняття «свобода» у сучасних філософсько-правових концепціях;
- визначити місце, роль і значення свободи в системі правових цінностей;
- з'ясувати концепт свободи у державотворчих та правотворчих традиціях;
- обґрунтувати межі та форми свободи;
- з'ясувати форми прояву меж свободи і види відповідальності за їх порушення крізь призму аналізу поведінки людини;
- виокремити особливості трансформації ідентичності особи в умовах свободи;
- проаналізувати значення свободи у виборі цивілізаційних орієнтирів розвитку держави.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, в яких формується феномен свободи як ціннісна характеристика права в умовах трансформації сучасного суспільства.

Предметом дослідження є філософсько-правовий аналіз аксіології феномена свободи у трансформаційних суспільствах.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стала система методів, підходів і принципів пізнання правових явищ, які забезпечили об'єктивний аналіз обраного предмета дослідження.

У роботі застосовувалися філософські (світоглядні), загальнонаукові та спеціально-наукові методи наукового пізнання. За допомогою діалектичного методу проаналізовано послідовну зміну філософсько-правових ідей та уявлень, покладених в основу принципу свободи у праві (*підрозділи 1.1, 1.2, 1.3*). Герменевтичний метод було застосовано у зв'язку з необхідністю пізнання та інтерпретації текстів наукових праць, нормативно-правових актів та інших джерел права, що надало змогу розкрити зміст і узагальнити поняття свободи як ціннісної складової права в широкому та вузькому значеннях (*підрозділ 1.3*). Методи логічного аналізу і синтезу, не лише сприяли систематизації наявного фактичного матеріалу, а й дали змогу отримати певні теоретичні результати як умову досягнення поставленої в дисертаційній роботі мети (*підрозділи 1.1, 3.1*). Історичний метод застосовано для з'ясування генези філософських і правових ідей категорії «свобода у праві» (*підрозділ 1.2*). Використання порівняльно-правового методу дало змогу співвіднести погляди філософів і правознавців різних епох на категорію «свобода у праві», систематизувати існуючі загальнотеоретичні аргументи й висновки, а також встановити в них спільні та відмінні аспекти (*підрозділи 2.1, 2.2*). Використання формально-логічного методу дослідження дало змогу визначити поняття функцій свободи та обґрунтувати їх

класифікацію. Метод моделювання сприяв характеристиці феномена свободи у праві в умовах функціонування громадянського суспільства та правової держави (*підрозділ 3.2*).

Окрім того, в основу дисертаційного дослідження покладено загальні принципи наукового пізнання: принцип історизму (*підрозділ 1.2*), принцип всебічності (*підрозділ 1.3*), принцип комплексності (*підрозділи 1.3, 3.2*), принцип плюралізму (*підрозділи 2.1, 2.2*), принцип гуманізму (*підрозділ 2.1*).

Ключовими методологічними підходами дисертації стали: марксистський підхід (*підрозділи 2.2, 3.1*), антропологічний підхід (*підрозділи 2.3, 3.1*), синергетичний підхід (*підрозділ 3.2*). Під час дослідження свободи як цінності права визначальне місце відведено аксіологічному підходу, що визначає ціннісні характеристики свободи у правовій сфері, де свобода розуміється не лише як положення, визначене наукою, а й як ціннісна мета поведінки людини (*підрозділи 1.3, 2.1, 3.2*). Функціональний підхід дав змогу комплексно дослідити інструментальну і власну цінність свободи, одержати системні знання щодо ролі свободи та справедливості в розкритті сутності власної цінності права (*підрозділи 2.1, 2.3*). Значну роль в осмисленні правового контексту категорії «свобода» відіграв міждисциплінарний підхід, оскільки дослідження цього феномена охоплює не лише філософію права, а й такі наукові галузі, як теорія держави і права, етика, політологія та ін. (*підрозділи 1.3, 2.1*).

Зазначені методи дослідження у поєднанні з принципами і науковими підходами дали змогу сформуванню цілісної картини розуміння категорії «свобода» як цінності права та здійснити її філософсько-правовий аналіз.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із небагатьох у сучасній юридичній науці комплексних філософсько-правових досліджень феномена свободи як цінності права. Наукова новизна одержаних результатів дослідження виявляється в положеннях, висновках, пропозиціях і рекомендаціях, які відображають авторський внесок у проблему, що розглядається, основні з яких полягають у такому:

уперше:

– цінність феномена свободи розглянуто в контексті становлення інформаційного суспільства на рівні буденної свідомості, мікро- та макрорівнях правової культури, а також на філософсько-правовому метарівні. Виокремлено особливий характер сучасного формування розуміння категорії свободи, що зумовлено виникненням мережевої або віртуальної ідентичності;

– обґрунтовано ідею щодо змістовної характеристики категорії «свобода» у двох аспектах: у *широкому (природно-правовому)* – як можливість вибору, що надана людині природою, та у *вузькому (позитивному)* – як принцип, що встановлює межі свободи людини, дає змогу охарактеризувати її в юридичному сенсі, зумовлює процес становлення, функціонування та розвитку особи, суспільства, держави та визначає гарантії свободи за допомогою права (правових

засобів);

– з'ясовано ціннісні аспекти свободи у праві: можливості вільного розвитку людини від народження; встановлення, в рамках правового поля, меж для поведінки суб'єктів з метою гармонізації свободи особи, суспільства і держави; реалізація свободи за допомогою правових цінностей (суб'єктивні права та юридичні обов'язки), які легітимуються державою, та правових приписів (шляхом їх дотримання, виконання, використання і застосування), які визначають можливість вибору людини; гарантування свободи ступенем належної відповідальності кожної особи;

удосконалено:

– розуміння свободи як філософсько-правової універсалії, що в єдності змісту і функцій є регулятором поведінки, діяльності і спілкування суб'єктів права;

– питання розгляду основних рівнів свободи як філософсько-правової категорії: *рівень свідомості* – за допомогою цього поняття позначають межі допустимого або можливого в діях, спілкуванні і поведінці суб'єктів права; *правовий рівень* – на рівні теоретичної свідомості як категорії правової культури свобода визначає норми допустимого і регульованого, а також покарання за їх порушення; *філософський рівень* – здійснюється рефлексія над першими двома рівнями;

– сутнісну характеристику свободи у праві як можливості суб'єкта обирати певний варіант поведінки, необхідний для реалізації власних життєвих потреб;

набули подальшого розвитку:

– питання щодо трансформації феномена свободи в традиційному суспільстві на філософсько-правовому рівні теоретичної свідомості, включаючи основні етапи розвитку уявлень про свободу у вченнях античних та середньовічних мислителів;

– положення стосовно періодизації філософсько-правових уявлень про свободу та запропоновано авторське бачення такої класифікації: 1) в античний період, 2) в епоху Середньовіччя (Відродження і Просвітництво), 3) Нової доби, та 4) у Новітній час;

– аналіз розуміння свободи крізь призму правових доктрин позитивізму, природно-правового, соціологічного та інтегративного розуміння права;

– характеристика особливостей розвитку свободи як філософсько-правової категорія в умовах інформаційного суспільства та її відображення в різних галузях права: конституційного, цивільного, трудового, фінансового, кримінального та ін.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації теоретичні та практичні положення, висновки і пропозиції можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – для подальшого дослідження категорії «свобода» у філософсько-правовому вимірі;

– у правотворчій діяльності – як теоретичне підґрунтя щодо врахування основних характеристик свободи у процесі правового регулювання суспільних відносин та обґрунтування рекомендацій для вдосконалення зазначеного процесу;

– у правозастосовній сфері – для забезпечення точного і правильного застосування законодавства з урахуванням ролі особи в системі елементів правового статусу;

– у правовиховній роботі – у процесі просвітницької діяльності, зокрема у сфері правового виховання, підвищення рівня правової культури, формування правосвідомості населення;

– у навчальному процесі – під час підготовки навчально-методичних посібників, підручників, навчальних програм, у процесі викладання дисциплін «Філософія права», «Проблеми філософії права», «Теорія держави і права» та інших галузевих навчальних дисциплін, а також у науково-дослідній роботі студентів та аспірантів.

Апробація результатів дисертації. Дисертація підготовлена та обговорена на кафедрі теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Основні положення дисертації були апробовані на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, засіданнях круглих столів, а саме: науково-практичній конференції «Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції» (м. Львів, 8–9 лютого 2016 р.); Всеукраїнській конференції «Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від народження Памфіла Юркевича» (м. Львів, 19 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід» (м. Львів, 29 квітня 2016 р.); П'ятій Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції «Регулювання переміщень населення (міграції, депортації, трансфери, проблеми біженців)» (м. Львів, 29 квітня 2016 р.); засіданні круглого столу «Міграція сучасний стан: причини і наслідки» (м. Львів, 27 квітня 2016 р.); III-й заочній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 11 квітня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дисертації, висновки та пропозиції знайшли відображення у 12-ти наукових працях, зокрема у п'яти статтях у вітчизняних наукових фахових виданнях з юридичних наук, які внесено до науково-метричної бази даних Index Copernicus та шести тезах доповідей на наукових і науково-практичних конференціях та засіданнях круглих столів.

Структура дисертації зумовлена її метою, завданнями, предметом дослідження та його специфікою. Дисертація складається з анотації, вступу,

трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 204 сторінки, з них основного тексту – 164 сторінки, список використаних джерел – 310 найменувань, додатки – 2 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми; висвітлено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету і завдання дослідження, його об'єкт та предмет; охарактеризовано використані в дослідженні методи; сформульовано наукову новизну одержаних результатів та їх практичне значення; подано відомості про апробацію основних положень дисертаційної роботи; зазначено її структуру.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження свободи як філософсько-правової категорії» містить три підрозділи, у яких здійснено історіографічний огляд особливостей філософсько-правового розуміння свободи як цінності, розглянуто методологічні підходи дослідження, розкрито поняття свободи у сучасних філософсько-правових концепціях

У *підрозділі 1.1 «Науковознавче та методологічне підґрунтя дослідження свободи як цінності»* узагальнено наукові погляди і концепції свободи як філософсько-правового явища.

Зазначено, що методологія дослідження свободи як цінності права включає сукупність наукових підходів, принципів та методів, які використовуються в пізнанні наукових явищ та категорій. Центральним у контексті цього дослідження виступає аксіологічний підхід, який дозволив дослідити свободу як цінність, а не просто як ідею чи принцип.

Обґрунтовано змістовну характеристику категорії «свобода», яка може мати вияв у двох аспектах: у широкому (природно-правовому) – як можливість вибору, що надана людині природою, та у вузькому (позитивному) – як принцип, що встановлює межі свободи, надає можливість охарактеризувати її в юридичному сенсі, зумовлює процес становлення, функціонування та розвитку особи, суспільства, держави й визначає гарантії свободи за допомогою права (правових засобів).

У *підрозділі 1.2 «Еволюція учень про свободу в контексті філософсько-правової рефлексії»* розглянуто генезис і еволюцію уявлень про свободу в умовах традиційного суспільства. Досліджено особливості виникнення уявлень про свободу у різних історичних епохах. Зазначено, що аналіз генези категорії «свобода» свідчить про таке:

- 1) антична свобода є абстрактною, споглядалною, зорієнтованою на природні інтереси людини, її самозахист та усвідомлення нею сенсу життя;
- 2) в епоху Середньовіччя (Відродження та Просвітництво): а) свобода

постає, по-перше, як ідея єдності Бога і людини, де доля людини потрапляє у залежність від волі Абсолюту, по-друге, як свобода не окремої людини, а певного прошарку суспільства, яка залежить від монарха (адже, в умовах феодального суспільства права розглядалися як привілеї, даровані вищими станами); б) розуміння свободи зводиться до таких основних характеристик: свобода як природне право, яке характерне кожній людині в силу його приналежності до людського роду; свобода як усвідомлена необхідність, умовою появи якої є пізнання закономірностей існування життєвого світу для узгодження дій людини з об'єктивними законами природи і суспільства; свобода як можливість, що обмежена правом задля встановлення механізму забезпечення свободи правом;

3) Нова доба характеризує свободу як можливість людини робити все, що дозволено законом; як відповідальність перед іншими суб'єктами суспільних правовідносин, як засіб забезпечення свободи; як вибір поведінки суб'єкта, який спрямований на реалізацію внутрішніх потреб особи;

4) у Новітній час розуміння свободи зводиться до: а) людино-центризму (основою філософського вчення є людина та її свобода); б) розуміння свободи як творчої сили особистості; в) визнання соціального порядку як однієї з умов існування творчої свободи людини; г) визнання свободи не лише як абстрактної соціальної цінності, а й як правового порядку, відповідно до якого свобода для людини – це не тільки її права, а й певні обов'язки та відповідальність перед іншими людьми, суспільством та державою.

У підрозділі 1.3 «*Поняття свободи у сучасних філософсько-правових концепціях*» подано авторське розуміння категорії «свобода у праві» як легітимований та санкціонований державою простір для реалізації поведінки суб'єктів, нормативно визначений у правах та обов'язках, за яким право є межею між свободою і свавіллям та вказує на розумну міру, баланс свободи особи, суспільства і держави та встановлює механізм її гарантування. Характерними рисами цієї категорії є таке: особа отримує свободу від народження, що сприяє її вільному розвитку; свобода у праві стверджує природні права людини; встановлюється та реалізується в межах правового поля; легітимована державою; передбачає юридичну відповідальність. Сформульовано сутнісну характеристику «свобода у праві» як можливість суб'єкта обирати необхідний варіант поведінки для реалізації своїх життєвих потреб, спрямована на подолання «відчуження» людини у сфері права та сприйняття права як результату власної творчості особистості, що стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства загалом.

Розділ 2 «Особливості реалізації свободи у сучасних трансформаційних суспільствах» містить три підрозділи.

У підрозділі 2.1 «*Концепт свободи в державотворчих і правотворчих традиціях*» проаналізовано та розкрито розуміння свободи у праві за допомогою

аксіологічного підходу, що визначає свободу не просто як можливість чи принцип, а розкриває її зміст як ціннісної складової права, яка спрямована на розуміння (сприйняття) цінностей як результат творчості й окремої особи, і всього суспільства, де свобода у праві як цінність відкриває особі доступ до благ та є засобом її соціальної захищеності.

Зазначено, що у конституційному праві «свобода» визначається соціальною специфікою, передусім, дискурсом взаємин людини і держави. Принцип свободи розглядається як гарантія конституційних прав особи і можливостей їх реалізації.

З позиції цивільного права принцип свободи суб'єктів цивільно-правових відносин реалізується на різних стадіях, з моменту виникнення цивільних прав та обов'язків, аж до стадії захисту порушених прав.

Зазначено, що підходи до розуміння свободи у трудовому праві детермінуються двома взаємопов'язаними чинниками. З однієї сторони, динамічністю розвитку системи трудових договорів, що видозмінюються в умовах інформаційного суспільства, а з іншої сторони, у зв'язку з процесами глобалізації та зміною ринку праці в умовах інформаційного суспільства. Підкреслено, що саме в трудовому праві реалізується взаємозв'язок поняття «свобода» з діяльністю, за допомогою співвідношення її змісту з принципом «свободи праці».

У фінансовому праві провідну роль займає нормативно-регулятивна функція свободи. При цьому з однієї сторони, норми фінансового права обмежують свободу суб'єкта права, а з іншої, – є регуляторами взаємовідносин держави, соціальних груп та індивідів, тобто відображають діалектичний зв'язок підсистем, єдність загального і особливого.

Аналіз підходів до розуміння поняття свободи в різних галузях права дозволив визначити особливості трактування цього поняття, які полягають у такому: у кожній з галузей права свобода у відношенні до певних типів соціально-правових дій може набувати форми масового та індивідуального характеру; у кожній галузі права домінують норми і межі свободи, що захищають інтереси різних суб'єктів права або детермінують досягнення балансу між приватними і спільними потребами та інтересами; дослідження конкретних особливостей рефлексії свободи в окремих сферах правової реальності свідчить, що це поняття має і загальні риси, що характеризують специфіку соціальних і правових норм, і особливості актуалізації в кожній галузі права.

У підрозділі 2.2 «*Межі та форми свободи у державах західного і східного типів*» уточнено характеристику: власної цінності права, яка пов'язана з внутрішнім його проявом, відображаючи багатогранність цієї категорії, найважливішим елементом якої є свобода; інструментальної цінності права, яка спрямована на зовнішній його прояв, що пов'язується із забезпеченням стабільності суспільних відносин за допомогою юридичних інструментів (регуляторів); історико-культурної цінності права як здобутку культури людства

у відповідний історичний період.

Кожна цінність права виявляється у таких рівнях: загальнолюдському – шляхом формування правових цінностей які стають світовими цінностями (свобода, гуманізм, демократія); загальносоціальному – право втілює норми, які відповідають інтересам суспільства у відповідний історичний період та спрямовані на ефективний розвиток суспільства; особистісному – цінність права проявляється у забезпеченні рівних меж свободи особистості та їх гарантуванні.

У підрозділі 2.3 «Свобода як типологічна характеристика еволюції держави і права» розкрито функціональне призначення свободи як основні напрями її впливу на суспільні відносини, зумовлені соціально-ціннісним призначенням свободи в житті суспільства, що відповідає основним потребам суспільства в конкретний історичний період, встановлює відповідний рівень (межі) свободи у суспільних відносинах.

Обґрунтовано таку класифікацію функціонального призначення свободи: 1) загальносоціальні функції, що розкривають зміст свободи у її філософському розумінні, характеризуючи ціннісний, ідеологічний, світоглядний та інформаційний вплив свободи на суспільні відносини; 2) юридичні функції свободи, що надають уявлення про свободу як рівну та справедливую межу поведінки суб'єктів суспільних відносин, права та обов'язки яких регламентовані в нормативно-правових актах.

Особливою функцією свободи є обмежувальна функція, яка дозволяє констатувати, що реальна, а не ілюзорна свобода одного індивіда закінчується там, де «починається» свобода іншого. Завдяки таким межах встановлюється: узгоджене розуміння точок перетину свободи у суспільних відносинах, що і відображає сутнісну основу свободи; рівновага між суспільством і особистістю, а також між вимогами дотримання порядку та прагненням до реалізації свободи та особистого добробуту.

Свобода у праві передбачає відповідальність, яка покладається на особу. У цьому контексті поняття відповідальності характеризує позитивне соціальне ставлення особи до своїх вчинків. «Стримувальний» ефект відповідальності стосується не лише свавільних протиправних дій, що зазіхають на свободу інших членів суспільства, він передбачає свободу самореалізації особи шляхом встановлення відповідальності перед суспільством за наслідки своїх вільно обраних дій. Суб'єкт обмежує свою свободу задля необхідності гармонізації життя в соціумі.

Розділ 3 «Філософсько-правові проблеми свободи на перехідному етапі розвитку України» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Діалектика свободи і несвободи поведінки людини» зазначено, що свобода у праві не виключає, а передбачає взаємодисципліну і взаємовідповідальність і громадян, і держави. У відповідальності знаходить прояв єдність необхідності і свободи. Оскільки свобода у праві безпосередньо

пов'язана з діяльністю (відповідними рішеннями тощо) посадових осіб держави, особливо з огляду на те, що свобода є однією з головних правових цінностей, не викликає сумніву, що від рішень посадових осіб державних органів, їх правової культури та правосвідомості залежить, яке рішення вони приймуть щодо конкретної особи, а отже чи є свобода насправді цінністю в процесі реалізації законних прав та інтересів людини, чи їх реалізація є суто технічним процесом, який може нівелювати свободу як цінність права.

Вказано, що через збільшення обсягу інформації в умовах сучасного розвитку інформаційних технологій, а також швидкої зміни норм і меж свободи в кіберпросторі з'являється і активно розвивається новий вид права – інформаційне. Становлення і розвиток інформаційного права, з одного боку, свідчить, що у віртуальному середовищі відносини між суб'єктами потребують ефективного регулювання та закріплення відповідних положень у нормативно-правових актах, а з іншого боку, потребує визначення нових меж свободи, відображення сучасних правових норм у свідомості людей. Категорію свободи в інформаційному праві доцільно розглядати у взаємозв'язку з поняттям інформації, оскільки останнє включає права людини на доступ та захист інформації. Обмеження свободи в цьому контексті розглядається як регламентація і регулювання відносин в інформаційному середовищі, як досягнення балансу інтересів суспільства, держави і особи.

Розглянуто два підходи до розуміння свободи в інформаційному середовищі. Представники першого підходу розглядають юридичні аспекти свободи через можливості інформаційних технологій. Прихильники другого підходу вказують про необхідність співвідношення поняття свободи із соціальною справедливістю, що повинна також існувати у віртуальному середовищі.

У підрозділі 3.2 «Трансформація ідентичності особи в умовах інформаційної свободи» визначено, що реалізація свободи у праві є відносною і обмеженою настільки, наскільки це передбачено нормативно закріпленими обов'язками щодо дотримання прав і свобод інших осіб. У такому разі саме свобода однієї людини (чи групи осіб), яка обмежена санкціонованими державою правами і свободами іншої людини (групи осіб), може вважатися дійсно свободою та цінністю права. Така свобода сприяє забезпеченню правового порядку, який не є вимушеною мірою, а відображає ті цінності, що панують у суспільстві в результаті взаємодії людей у процесі реалізації своїх прав і свобод.

Наголошено, що в умовах інформаційного суспільства відбувається трансформація змісту і функцій свободи як філософсько-правової категорії. Однак варто зважати на те, що поняття свободи включає також віртуальну свободу (свобода в кіберпросторі). З огляду на це, виникає нагальна потреба в соціально-філософському аналізі впливу інформаційно-комунікаційних техно-

логії на розуміння свободи взагалі, а також дослідженні прикладних морально-етичних аспектів віртуальної свободи. Проблематику віртуальної свободи розглянуто як частину етико-правових досліджень кіберпростору (інформаційна, комп'ютерна, мережева, віртуальна етика, етика Інтернет-спільнот). Вказано, що в умовах стрімкого поширення інформаційних технологій формується новий різновид етики – «інформаційна етика», що передбачає необхідність розробки моральних кодексів поведінки фахівців і користувачів у сфері інформаційних технологій. В інформаційні етиці значне місце займає розгляд прикладних морально-етичних аспектів свободи. Щодо поняття свободи, принципи інформаційної етики передбачають певні моральні та правові обмеження: не завдання свідомої шкоди шляхом використання інформаційних мереж і систем, неприпустимість втручання в діяльність інших користувачів; заборона на фальсифікацію даних і поширення протизаконної інформації; свобода доступу до мережі Інтернет та свобода поширення інформації.

У підрозділі 3.3 «Місце і роль свободи у виборі цивілізаційних орієнтирів розвитку України» визначено, що свобода у праві виступає центральним елементом побудови громадянського суспільства та правової держави на основі демократичних принципів та інститутів. Однією з головних умов у цьому процесі є забезпечення прав і свобод, які можуть існувати лише тоді, коли члени громадянського суспільства мають високий рівень морального, соціального та інтелектуального розвитку, наділені внутрішньою свободою та здатні самостійно діяти в межах, які не просто абстрактно існують, а реалізуються в суб'єктивних правах та гарантовані правом. Громадянське суспільство і права держава будуються на основі свободи, та водночас створюють умови для свободи у праві, що санкціонується державою і визначається на законодавчому рівні.

ВИСНОВКИ

У дисертації комплексно, на основі відповідного методологічного інструментарію досліджено аксіологію феномена свободи у трансформаційних суспільствах. В узагальненому вигляді основні положення, висновки та ідеї наукової роботи полягають у такому:

1. Методологія дослідження свободи як цінності права включає сукупність наукових підходів, принципів і методів, які використовуються в пізнанні наукових явищ і категорій. Центральним у контексті цього дослідження є аксіологічний підхід, завдяки якому було проаналізовано свободу як ідею, принцип та цінність для окремої людини та суспільства загалом. Теоретична рефлексія свободи як філософсько-правової універсалиї знаходить своє відображення в процесі становлення і розвитку свободи як категорії правової культури в філософії права в умовах інформаційного суспільства. Спільними рисами сучасних філософсько-правових концепцій розуміння категорії

«свобода» є: а) визначення цієї категорії як однієї з ключових у правовій культурі; б) дослідження питання про співвідношення свободи і права; в) визнання того, що свобода детермінується конкретними історичними умовами, має чіткі межі і передбачає нормативний характер.

Порівняльно-правовий аналіз сучасних філософсько-правових концепцій, які досліджують різні аспекти свободи (юридична антропологія, комунікативна теорія права, юридична етика та інформаційне право), дозволив визначити особливість свободи в умовах інформаційних реалій. Свобода має відкритий характер, що розвивається як категорія правової культури. Проблеми поєднання юридичних і моральних детермінантів свободи мають не лише теоретичне, а й практичне значення. Провідну роль у сучасних реаліях займає інформаційно-комунікативна функція свободи як правової категорії, її етичні аспекти правового регулювання практично залишаються поза увагою дослідників.

Аналіз філософсько-правових підходів до розуміння свободи дозволив визначити тенденцію концептуального синтезу моральних і правових аспектів свободи як відповідей на виклики розвитку культури інформаційного суспільства, вдосконалення правосвідомості, культури особистості, розвитку активної діяльності і регулювання процесів правових комунікацій.

2. Аналіз генези категорії «свобода» дає змогу виокремити такі етапи її наукового аналізу: 1) свобода в античну добу є абстрактною, споглядальною, зорієнтованою на природні інтереси людини, її самозахист і усвідомлення нею сенсу життя; 2) в епоху Середньовіччя (Відродження і Просвітництво) :а) свобода постає, по-перше, як ідея єдності Бога і людини, де доля людини потрапляє у залежність від волі Абсолюту, по-друге, як свобода не окремої людини, а певного прошарку суспільства, залежність від монарха в умовах феодального суспільства, де права розглядали як привілеї, даровані вищими станами; б) розуміння свободи охоплює такі основні характеристики: свобода як природне право, що належить кожній людині внаслідок її належності до людського роду; як усвідомлена необхідність, умовою появи якої є пізнання закономірностей існування життєвого світу для узгодження дій людини з об'єктивними законами природи і суспільства; як можливість, що обмежена писаним правом; 3) свобода у Нову добу характеризується як право людини робити все, що дозволено законом; як відповідальність перед іншими суб'єктами суспільних правовідносин; як вибір поведінки суб'єкта, що спрямований на реалізацію його внутрішніх потреб; 4) у Новітній час розуміння свободи спрямовано до: а) людиноцентризму (основою філософського вчення є людина та її свобода); б) розуміння свободи як творчої сили особистості; в) визнання соціального порядку як однієї з умов існування творчої свободи людини; г) характеристики свободи не лише як абстрактної соціальної цінності, а й як правового порядку, відповідно до якого свобода для людини – не лише права, а й обов'язки та відповідальність перед іншими людьми, суспільством і державою.

3. Змістовна характеристика категорії «свобода» може мати вияв у двох аспектах: у широкому (природно-правовому) – як можливість вибору, що надана людині природою, та у вузькому (позитивному) – як принцип, що встановлює межі свободи, дає змогу охарактеризувати її в юридичному сенсі, зумовлює процес становлення, функціонування та розвитку особи, суспільства, держави й визначає гарантії свободи за допомогою права (юридико-правових засобів).

Категорія «свобода у праві» у просторово-темпоральному вимірі визначається як легітимізований і санкціонований державою простір для реалізації поведінки суб'єктів, нормативно визначений у правах та обов'язках людини і громадянина, в яких право є межею між свободою і свавіллям, вказує на визначену міру (баланс), що забезпечує свободу особи, суспільства і держави.

4. Пліуралізм типів праворозуміння обумовлює різні підходи до визначення поняття свободи. У позитивізмі «простір свободи» нормативно обмежується державним регулюванням; з позицій природно-правового підходу до розуміння права, яке безпосередньо пов'язане з природними правами людини, свобода постає як надані людині від народження можливості, що не залежать від волі держави, потенція самостійно діяти відповідно до власних цілей (межа такої свободи – права і свободи інших осіб); соціологічний напрям розглядає право і свободу як умови виникнення відносин, що породжують юридичні наслідки; інтегративне розуміння права поєднує визначення свободи, що утвердилися в природному праві та позитивізмі. Кожна окрема правова концепція неспроможна цілісно дослідити свободу у праві та надати їй об'єктивну всебічну характеристику.

В умовах інформаційного суспільства відбуваються трансформації феномена свободи: 1) на рівні буденної свідомості; 2) на мікрорівні і макрорівні правової культури; 3) на філософсько-правовому метарівні. На рівні буденної свідомості формується новий вид ідентичності – мережева або віртуальна ідентичність. Через поширення віртуального простору формуються нові підходи до розуміння свободи.

5. Цінність права пов'язана з його внутрішнім змістом та відображає багатогранність цієї категорії, найважливішим елементом якої є свобода; інструментальна цінність права спрямована на зовнішній його прояв, що пов'язується із забезпеченням стабільності суспільних відносин за допомогою юридичних механізмів; історико-культурна цінність права визначається як результат культури людства у відповідний історичний період.

Кожен аспект цінності права виявляється на таких рівнях: загальнолюдському – шляхом формування правових цінностей, які стають світовими цінностями (свобода, гуманізм, демократія); загальносоціальному – право втілює норми, які відповідають інтересам суспільства у відповідний історичний період та спрямовані на ефективний розвиток суспільства;

особистісному – цінність права виявляється в забезпеченні рівних меж свободи особистості та їх гарантуванні.

6. Соціальна цінність свободи полягає в забезпеченні гідного існування й окремого індивіда, і всього суспільства та держави. Свобода встановлює можливості конкретної діяльності суб'єктів суспільних відносин, що є чинником визначення, оновлення і врегулювання суспільних відносин, а також досягнення миру та злагоди.

7. Функціональне призначення свободи – це основні напрями її впливу на суспільні відносини (шляхом можливості вибору), які зумовлені соціально-ціннісним змістом свободи в житті людей, а також відповідають основним потребам суспільства в конкретний історичний період, встановлюють відповідний рівень реалізації свободи у всіх сферах життєдіяльності людини.

Функціональне призначення свободи визначає можливість виокремлення: 1) загальносоціальних функцій (аксіологічна, ідеологічна, світоглядна, виховна, комунікативно-інформаційна та інтегративна), що розкривають зміст свободи в її філософському розумінні, характеризуючи ціннісний, ідеологічний, світоглядний та інформаційний вплив свободи на суспільні відносини; 2) юридичних функцій (регулятивна та охоронна), що надають уявлення про свободу як рівну та справедливу межу поведінки суб'єктів суспільних відносин, права та обов'язки яких регламентовано нормативно-правовими актами та гарантовано державою.

8. Свобода у філософсько-правовому контексті передбачає відповідальність, яка покладається на особу. У цьому сенсі поняття відповідальності характеризує позитивне соціальне ставлення особи до своїх вчинків. «Стимувальний» ефект відповідальності стосується не лише свавільних протиправних дій, що зазіхають на свободу інших членів суспільства, він передбачає свободу самореалізації особи шляхом встановлення відповідальності перед суспільством за наслідки своїх вільно обраних дій. Суб'єкт обмежує свою свободу задля необхідності гармонізації життя в соціумі.

9. Філософсько-правовий контекст реалізації свободи передбачає можливість вибору: використовувати, дотримуватися, виконувати або застосовувати норми, передбачені міжнародними документами, Конституцією, законами, іншими нормативно-правовими актами.

Свобода є важливим державотворчим і правотворчим засобом розбудови громадянського суспільства та правової держави. Однією з головних умов у цьому процесі є забезпечення свободи у праві, яка може існувати лише тоді, коли члени громадянського суспільства мають високий рівень соціального, морального та культурного розвитку, наділені внутрішньою свободою та здатні самостійно діяти в межах, які не існують абстрактно, а реалізуються в суб'єктивних правах, що гарантовано правом.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Щадило О. І. Філософсько-правове розуміння свободи людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 454–459.

2. Schadylo O. Axiology of human freedom: philosophical and legal analysis. *REVISTA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ «SUPREMAȚIA DREPTULUI»*. 2016. № 2. С. 207–214.

3. Щадило О. І. Аксиологічний вимір принципу свободи особистості. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 14. С. 25–31.

4. Щадило О. І. Дискурс свободи у філософії права. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2018. Випуск 4. Електронне наукове фахове видання. URL: https://nadpsu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/visnuk_4_2019_ur.pdf

5. Щадило О. І. Особливості забезпечення принципу свободи в цифрову епоху. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2018. № 3. С. 79–85.

6. Щадило О. І. Розуміння свободи у європейській філософії права (XIV–XVII ст.). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2018. № 6. С. 58–64.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Щадило О. І. Філософсько-правовий контекст «свободи вибору» і «свободи волі». *Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції*: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Львів, 8–9 лютого 2016 р.). Львів, 2016. С. 160–162.

8. Щадило О. І. «Свобода» як категорія філософії права. *Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від народження Памфіла Юркевича*: матеріали учасників Всеукраїнської конференції (м. Львів, 19 травня 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 200–203.

9. Щадило О. І. Відображення лібертаріанської ідеї негативної і позитивної свободи у праві. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід*: матеріали учасників Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29 квітня 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 256–258.

10. Щадило О. І. Права і свободи українських трудових мігрантів. *Регулювання переміщень населення (міграції, депортації, трансфери, проблеми біженців)*: матеріали П'ятої Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (м. Львів, 29 квітня 2016 р.) / *Наук. Інтернет-конференції*. Вип. 5 /

Терлюк І. Я. (уклад.) / ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів. Ліга–Прес, 2016. С. 76–78.

11. Щадило О. І. Правові основи обмеження свободи пересування в Україні. *Міграція сучасний стан: причини і наслідки*: збірник тез доповідей учасників круглого столу (м. Львів, 27 квітня 2016 р.). [у 2-х ч.] / Відп. за вип. Н.П. Бортник; Каф-ра адміністративного та інформаційного права ІНПП НУ «Львівська політехніка». Київ: ПП «Леся», 2016. Ч. 1. С. 55–57.

12. Щадило О. І. Розуміння свободи в західній філософії права: від Сократа до Бергсона. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали учасників III-ї заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 11 квітня 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 300–302.

АНОТАЦІЯ

Щадило О.І. Аксіологія феномена свободи у трансформаційних суспільствах. – *На правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2020.

У дисертації здійснено комплексне філософсько-правове дослідження аксіології феномена свободи у трансформаційних суспільствах.

Дисертація є комплексним теоретичним дослідженням свободи як філософсько-правової категорії права; здійснено обґрунтування природи, сутності цієї категорії та вияву її ціннісно-правового аспекту. Обґрунтовано методологічну основу дисертаційного дослідження, визначено окремі методи, принципи та підходи наукового пізнання, які було використано для розкриття теми.

Здійснено періодизацію філософсько-правових уявлень про свободу; з'ясовано цінність свободи у праві крізь призму основних правових доктрин. Удосконалено теоретичні положення, наведено нове вирішення наукового завдання щодо визначення змістовної характеристики категорії «свобода» у природно-правовому та позитивному аспектах. Запропоновано авторську дефініцію категорії «свобода у праві» та виокремлено основні ціннісні аспекти свободи у правовій сфері. Обґрунтовано визначення функціонального призначення свободи та положення щодо її класифікації шляхом виокремлення загальносоціальних і юридичних функцій.

Проаналізовано концепт свободи в державотворчих та правотворчих традиціях. Визначено межі та форми свободи у державах західного та східного типів. Проаналізовано свободу як типологічну особливість еволюції держави і права.

Ключові слова: свобода, право, трансформація, сутність свободи, аксіологія свободи, система правових цінностей, держава, поведінка людини, межа свободи, реалізація свободи.

АННОТАЦІЯ

Щадьло О.И. Аксиология феномена свободы в трансформационных обществах. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Национальный университет «Львовская политехника» Министерства образования и науки Украины, Львов, 2020.

В диссертации осуществлено комплексное философско-правовое исследование аксиологии феномена свободы в трансформационных обществах.

Диссертация является комплексным теоретическим исследованием свободы как философско-правовой категории права и осуществлено обоснование природы, сущности этой категории и проявления ее ценностно-правового аспекта.

Обоснованно методологическую основу диссертационного исследования, определены отдельные методы, принципы и подходы научного познания, которые были использованы для раскрытия темы.

Осуществлена периодизация философско-правовых представлений о свободе; выяснено ценность свободы в праве сквозь призму основных правовых доктрин. Усовершенствованы теоретические положения, приведены новое решение научной задачи по определению содержательной характеристики категории «свобода» в естественно-правовом и положительном аспектах. Предложена авторская дефиниция категории «свобода в праве» и выделены основные ценностные аспекты свободы в правовой сфере.

Обосновано определение функционального назначения свободы и положения о ее классификации путем выделения общесоциальных и юридических функций.

Проанализированы концепт свободы в государственных и правотворческих традициях. Определены границы и формы свободы в государствах западного и восточного типов. Проанализированы свободу как типологическое особенностью эволюции государства и права.

Теоретико-правовые положения, выводы и предложения является теоретическим основанием по учету основных характеристик ценности свободы в процессе правового регулирования общественных отношений; обеспечение точного и правильного применения законодательства с учетом ценности свободы личности в системе элементов правового статуса.

Ключевые слова: свобода, право, трансформация, сущность свободы, аксиология свободы, система правовых ценностей, государство, поведение человека, предел свободы, реализация свободы.

SUMMARY

Schadylo O. I. Axiology of the phenomenon of freedom in transformational societies. – *Printed as a manuscript.*

Thesis for the degree of Candidate of Sciences in specialty 12.00.12 – Philosophy of Law. – Lviv Polytechnic National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2020.

In the dissertation the complex philosophical and legal study of the axiology of the phenomenon of freedom in transformational societies is carried out.

The dissertation is a complex theoretical study of freedom as a philosophical and legal category of law, and the substantiation of nature, the essence of this category and the manifestation of its value-legal aspect have been made. The methodological basis of the dissertation research is substantiated, certain methods, principles and approaches of scientific knowledge, which were used for the disclosure of the topic, were determined.

The periodization of philosophical and legal representations of freedom is carried out; The value of freedom in the law is clarified through the prism of basic legal doctrines. The theoretical positions have been improved, a new solution to the scientific problem concerning the definition of the content characteristic of the category «freedom» in the natural-legal and positive aspects is presented.

The author's definition of the category «freedom in law» is offered and the main values aspects of freedom in the legal sphere are outlined. The definition of the functional purpose of freedom and the position concerning its classification by means of the separation of general social and legal functions are substantiated. The concept of freedom in state-building and law-making traditions is analyzed.

Key words: freedom, law, transformation, the essence of freedom, the axiology of freedom, the system of legal values, the state, human behavior, the limit of freedom, the realization of freedom.

Підписано до друку 17.11.2020 р.
Формат 60×84/16.
Папір друкарський. Ум. друк. арк. 1,9.
Зам. № 3. Наклад 100 пр.

Надруковано в «Видавництво Людмила».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 5303 від 02.03.2017.
«Видавництво Людмила»
03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: + 38 050 469 7485, 068 340 8332
E-mail: lesya3000@ukr.net